

TANULMÁNYOK

„LÁTTAM, HOGY A MULT MEGHASADT”**Terápiás modellből mágikus önteremtési rítus**Valachi Anna*

József Attila talányos indíttatású és műfajú *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* című írásának alkotás-lélektani indítékain töprengve nem hagyott nyugodni egy fontos kulcsszó, melynek alapján a különös mű szellemi inspirátorát is azonosíthattam. A kulcsszó: a *nyelvezavar*, melynek ontológiai érvényű, posztmodern nyelvfilozófiai értelmezésére Bókay Antal vállalkozott *A pszichoanalitikus narratíva* című, József Attila szabad ötleteit elemző tanulmányában.¹ A költő eszmerendszerét intenzíven befolyásoló szellemben pedig dr. Ferenczi Sándorra, Freud legkedvesebb magyar orvos-tanítványára, a pszichoanalízis elméletének népszerűsítőjére és a terápia megújítójára ismerhetünk, aki a kezelések során a Freud által szorgalmazott apai szigor helyett a pácienssel való teljes azonosulásra, anyai megértésre és szeretetre, sőt kölcsönös analízisre törekedett.

A felnőttek és a gyermek közötti félreértések forrását „nyelvezavarnak” elkeresztelő Ferenczi egész életműve és terápiás szemlélete intenzív hatást gyakorolt József Attila gondolkodására – annak ellenére, hogy „a pszichoanalízis enfant terrible”-jének tartott orvos utolsó műveit az ortodox freudizmus hívei eretnek szelleműnek minősítették, őt magát pedig szembeállították mesterével, majd elmebeteg hírét keltették – természetesen alaptalanul. Mindenesetre Ferenczi 1933 májusá-

* Előadás a „Határ-lét és perem-szöveg. József Attila pszichoanalitikus írásai” című műhelykonferencián (Pécsi Tudományegyetem, 2000. március 10-11.).

¹ Bókay Antal: *A pszichoanalitikus narratíva. József Attila: „Szabad ötletek jegyzéke” (Irodalomismeret, 1992/2-3. 41-51.)*

ban bekövetkezett halála után külföldön is, itthon is egyre ritkábban hivatkoztak kollégái a pszichoanalízis legeredetibb gondolkodású orvos-tudósának műveire.

József Attila verseiben és önelemző írásaiban azonban számos esetben szövegszerűen is kimutatható a hatása. Feltételezésem szerint a *Szabad-ötletek jegyzékét* is a Ferenczi által pszichoanalitikai szakkifejezéssé avatott „nyelvezavar” ihlette.²

* * *

A mű szokatlan, kéthangú intonációja, a kétféle életkori élményt és tapasztalatot tükröző nyelvi megformálás számtalan olvasatot kínál a szövegfejtőknek, s ez a tény a befogadói oldalon sajátos kommunikációs defektet idézett elő. Emiatt nem sikerült mindmáig tisztázni: mi oka lehetett a költőnek, hogy e nyelvi kísérletnek is fölfogható, pszichoanalitikus esszéjében váltakozva fejezze ki magát a gyermek és a felnőtt kétféleképpen gátlástalan beszédmódján. A sajátos külalak alapján azt is nehéz eldönteni, hogy kiadásra szánt műalkotásnak, lírai nyersanyagbányának vagy önismereti céllal készített magániratnak tartasuk-e a följegyzéseket, melyeket – nyilván nem véletlenül – egy 170 oldalas, saját kezűleg megszámozott *kiadói mintakönyvbe* írt a költő, mindvégig aggályosan ügyelve a föltoluló ötletek formás megjelenítésére, a versként is értelmezhető sorok tördelésére, sőt arra is, hogy tele legyen a füzet: azaz arra, hogy mindeképpen kész – noha kéziratossal – könyv benyomását keltse.

Az élet leghétköznapibb dolgairól is költőként – vagyis „az álom nyelvén”: szimbólumokban – gondolkozó, minden apróságnak jelképes jelentőséget tulajdonító József Attiláról feltételezhető, hogy a teleírt mintakönyvet is eredeti rendeltetésének megfelelően, *egy kívánatos terápiás modell prototípusának* tekinthette: a tökéletes pszichoanalitikus anamnézis mintájának, amelyből kiiktatódik a terapeuta és a páciense kölcsönös megértését gátló „nyelvezavar”.

Műfajteremtő magánakciója – mint oly gyakran élete során – ezúttal is lázadó gesztusból fakadt. Minden valószínűség szerint azt kívánta demonstrálni pszichoanalitikusa, Gyömrői Edit számára – akihez a szöveg

² Ferenczi Sándor *Nyelvezavar a felnőttek és a gyermek között* című, utolsó előadása 1932 őszén a wiesbadeni pszichoanalitikus kongresszuson hangzott el.

tanúsága szerint ekkor már két éve járt kezelésre, s aki iránt szenvedélyes, indulatáttételen alapuló szerelmet érzett, ám akinek terápiás ténykedésével rendkívül elégedetlen volt –, hogy milyen mély azonosulással kellene felé fordulnia az analitikusnőnek, ha igazán segíteni szeretne rajta, hogy valóban szót értsenek.

Arról mit sem tudott a költő, hogy Gyömrői Edit jó ideje csak látszatkezelésként fogja fel a vele eltöltött kitérülő órákat, mert hamar kiderült számára, hogy nem tud rajta segíteni – viszont nem akarta magára hagyni, nem engedte el a kezét.³ Ő csak azt észlelte, hogy az analitikusnő irányította emlékfeltáró beszélgetések során – az anya–gyerek kapcsolatot felidéző szituáció miatt – megalázottnak és kiszolgáltatottnak érzi magát, hiszen míg ő legbensőbb titkait is bevallja a kezelést honorárium fejében vállaló terapeutájának, az nem viszonyozza nyíltságát, valójában nem érdekli betege sorsa, ezért nem is jöhet létre köztük az a fajta, a felek egyenrangúságán alapuló, bizalmas kapcsolat, amely a sikeres analízis feltétele.

A költő úgy vélhette: azért nem értheti meg magát analitikusával, mert a jólneveltség keretei közé szorított kommunikációs formában képtelen megszabadulni az anyjával azonosított Gyömrői Edit előtt éppen a Mama által belénevelt szociális gátlásoktól. Ezért akarta fölszabadítani magában a bénító viselkedésgátlól egykori természetes önmagát, a szocializáció előtti, őszinte kis „vadembert”, hogy az újra aktivizált gyereknyelv segítségével szembenézzen vele, tudatosítsa elfojtott traumáit, s egyúttal gátlás nélkül elmondhassa véleményét ambivalens érzelmeit felkorbácsoló analitikusáról.

Bátorító hatású – egyszersmind ötletadó – lehetett számára Ferenczi Sándor *Felnőttek „gyermekanalízise”* című előadásának szövege, melyet a budapesti pszichoanalitikai iskola vezéralakja 1931 májusában, Freud 75. születésnapja alkalmából mondott el a bécsi szakmai kongresszuson. A reménytelen esetek specialistájaként számon tartott orvos ekkor számolt be arról a terápiás tapasztalatáról, hogy „egyes esetekben [...] a képzettársítás szabadságát az analitikus hűvösen várakozó hallgatása, visszhangtalansága bénította volt. Alighogy átengedte magát a páciens annak, hogy szinte önfeledten előadjon mindent, ami végbemegy ben-

³ Lásd Vezér Erzsébet: Ismeretlen József Attila-kéziratok. *Irodalomtörténet*, 1971/3. 620–633.

ne, mintegy hirtelen lendülettel fölébredt elrívüléséből, és arról panaszkodik, hogy mégsem veheti komolyan a maga érzelemrezdüléseit, ha látja, hogy én csöndesen ülök mögötte, dohányzom, legfőljbbe szinte részvétlen és hűvösen reagálok azzal a színtelen, egyhangúan ismétlődő kérdéssel: »Nos és mi jut erről az eszébe?« Ilyenkor arra gondoltam, hogy eszközt és utat kell találni e képzettársítás-zavar kiküszöbölésére, és a betegnek alkalmat kell nyújtani arra, hogy a megragadott »ismétlési törekvést« teljesebben aktiválja. [...] Ha az analitikus szituációban néha sértve, cserbenhagyottnak vagy megcsaltnak érzi magát a beteg: ilyenkor, mint valamely elhagyott gyermek, önmagával kezd játszani. Határozottan azt a benyomást kelti ez, hogy az elhagyatottság a személyiség hasadását vonja magával. A személyiség egy része az anya szerepét veszi át a másikkal szemben, és az elhagyatottságot ezáltal mintegy meg nem történtté teszi. E játékban sajátosságosan nemcsak egyes testrészek, mint kezujjak, lábak, genitále, fej, orr, szem válnak az egész személy képviselőjévé, amelyeken a maga tragédiájának minden körülménye ábrázolásra talál, majd megbékítő kibontakozásra vezet, hanem a szellemi szférába is bepillantás nyerünk az általam *narcisztikus önhasadásnak* nevezett folyamatokba. [...] Még világosabban fejezték ki az elfojtásnak azt az ősfolyamatát azok a fantáziák és álmok, amelyekben a fej, azaz a gondolkodás szerve a test többi részétől különváltan a maga lábán jár, vagy a test többi részével csak egy szállal van összekötve, csupa olyan dolog, amely nemcsak történeti, hanem autoszimbolikus értelmezést is kíván.”⁴

(Itt most csak zárójelben utalok arra az észrevételeimre, hogy a férfitársai közül fejjel kimagasló, velük szemben örökös rivalizálási kényszerűt érző költő ugyanezt a képet használta 1934 tavaszán Rapaporthoz írt, szabad asszociációs technikával írt leveleiben, aminthogy a „meghasadt múlt” kifejezés is ugyanebből a forrásból – Ferenczi technikai újításait ismertető beszámolójából – kerülhetett József Attila költői képeinek rendszerébe és az ugyanekkor keletkezett *Eszmélet* egyik sorába.)

Ferenczi ihlető hatása több, ekkoriban írt versében is fölfedezhető: a *Gyermekké tettél* végén az áttétel-viszontáttétel motívumára ismerhetünk, a *Zöld napsütés hintált* kezdetű vers a születés élményét a *Thalassa* néven közismertté vált *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében* cí-

⁴ *Lelki*, 414–415, 422–423. (Kiemelés az eredetiben)

mű Ferenczi-tanulmányból ismert jelkép szerint ábrázolja, akárcsak az ...aki szeretni gyáva vagy záróképe. Mind a Rapaport-levelekben, mind a *Szabad-ötletek jegyzékében* számos utalás bizonyítja, hogy József Attila behatóan ismerte *A férfiak homoszexualitása* című Ferenczi-tanulmányt, sőt azt is, hogy a női környezetben nevelkedett, apa nélkül felnőtt és az idősebb, érett férfiakhoz vonzódó fiatal emberek lappangó homoszexualitásáról olvasottakat számtalan formában magára vonatkoztatta.⁵

József Attila minden bizonnyal behatóan ismerte a *Felnőttek „gyermekanalízise”* című Ferenczi-előadás szövegét, hiszen azt Szántó Judit terapeutája, dr. Almásy Endre fordította magyarra, hogy a *Gyógyászat* 1932. 42. számában megjelenhessen. (A költő halála után élesen pszichoanalízis-ellenesnek mutakozó Szántó Juditról ugyanis nemrégiben kiderült, hogy maga is járt analízisbe, méghozzá dr. Almásy Endréhez, aki szintén Ferenczi híve volt. Erről az érdekes tényről Nagy Lajosné Szegedi Boris egyik leveléből értesülhetünk, amelyet Murányi Gábor publikált.)⁶

⁵ Lásd *Ideges*, 26–39.

⁶ Nagy Lajosnak címzett levelében 1932. május 30-án ezt írta felesége: „Tegnap azaz vasárnap d. u. a Józsefekkel voltam a Japánban. A Judit feljött hozzánk, megvárta míg megebédelem. Egész d. u. veszekedtek a Józseffel, mert a Judit abbahagyta az analízist. Judit azt mondja, azért hagyta abba, mert az Almásy állandóan a blúzába nézett, persze ez nem igaz, ezzel csak azt akarja a buta tyúk bebeszélni, hogy belé mindenki szerelmes. A végén kijelentette, hogy Gártnerhez szívesen járna analízisre. Mit tesz Isten, találkozunk ketten a Gártnerrel, aki rendkívül szívélyes volt, megkért bennünket, hogy kísérjük el. A Juditot kérdezte, jár-e analízisre, erre a Judit mondta, hogy nem, de hozzá szívesen járna. – Miért nem jár a másik orvoshoz, kérdezte Gártner. – Erre Judit megkért, mondjam én el, mert ő szégyelli magát – a kis szemérmes, azt hiszem kétezer szeretője volt eddig. Én nem szégyelltem magam elmondani az esetet, azt hiszem, a Gártner tudja mint ideg orvos, hogy ez is beteges téveszme, a végén aztán mondtam Gártnernek, hogy ha a Judit jár hozzá, ő ne nézzen a blúzába. A Gártner okosan fogta fel a dolgot, nevetve biztosította a Juditot, hogy egyáltalán nem kíváncsi természetű. [...] Este muszáj voltam felmenni a Józsefékhez, ahol ott voltak Ember Ervin és felesége. A Judit becsípés ürügye alatt rettenetes dolgokat művelt. [...] A Karinthy állítólag nagyon udvarol a Juditnak és Judit az este folyamán cca 100-szor jelentette be, hogy ugyanolyan szajha leszek, mint a Karinthyiné, annak van jó dolga, nem egy ilyen »proletár kölyökhöz« kell az embernek kötni az életét, mint az Attila, olyan karriert fogok csinálni, amilyent akarok. [...] A Karinthy-féle barátkozás az agyára ment, azt hiszi, csak ki kell nyújtania a kezét, és bárki azonnal rohanni fog utána. Tiszta prostituált mentalitás.

Nem ez volt a krisztusi életkorhoz mindinkább közelítő József Attila első kísérlete, hogy a meghasadt múlt zárányaiból kiszabadítsa ottrekedt, egykori önmagát, érzékletesen megjelenítve a kisiút, aki legbelül „ma is él”. Az önszellemidézés korai versváltozatát *Egy kisgyerek sír* címmel már 1933 januárjában közzétette *A Tollban* – ekkoriban fejeződött be első, sikertelennek ítélt analízise dr. Rapaport Samuval –, míg az *Iszonyat* című, pszichodramaszerűen fölidézett, nyomasztó lírai „esetleírás” feltételezett csecsemőkori emlékeiből, másfél évvel később – már a Gyömrői-analízis idején – keletkezett.

A tudatos emlékezet kialakulása előtti időket fölidező verseiben a korai szeparációs félelmektől és szeretetmegvonástól szenvedő, elhagyott, kiszolgáltatott helyzetbe került gyerekekkel azonosította magát. A *Szabad-ötleteket* hasonló lelkiállapot ihlette: most is megalázott és alárendelt helyzetben érezte magát, ezúttal a haszonelvű, szeretettelen felnőtt világot képviselő analitikusával – és a „rossz anya” otthoni alteregójával, Szántó Judittal – szemben. Szabadulni akart az önérzetét sértő, függő szituációból, ezért határozott úgy, hogy terapeutája kiiktatásával maga veszi kezébe önnön megismerését, majd gyógyítását: „*nekem nem kell analízis / én nőért nem dolgozik [sic!] / elmegyek stricinek / homoszexuálisnak / úgy kell neki / dögöljön meg / körbe-körbe / kerge birka / és még segíteni akar / rajtam akar segíteni*”⁷

Mivel a hagyományos technikát követő pszichoanalitikus kezelés gyenge hatásfokát annak tulajdonította, hogy képtelen teljesen őszintén beszélni analitikusa előtt, úgy döntött: *intuíciója és ihlete mozgósításával kikérdezi saját magát*. Eddig is a költészet segítségével próbált úrrá lenni méltatlan helyzetein – most is a teremtő erejű szavak közvetítésével igyekezett közel férkőzni önmagához. Saját terepén otthonosan mozgott, ezért tűnhetett számára járható útnak, hogy a *tudatosan előidézett, célirányos regresszió* során, költői hatalma és az analízisben használt sza-

(6. folyt.) Erről regényt kellene írni, hogy nem a helyzet, de a lelki beállítottság teszi prostituálttá a nőt. Ez a frigid dög folyton újabb és újabb kalandokba fog bocsátkozni, mert keresi a szerelmi kielégülést, amit csak magában találhat meg, amit a szerelmi partner nem adhat. És ebben a keresésben olyan szemérmetlen szadista, hogy a másik embert, jelen esetben szegény Józsefet, tönkre fogja tenni, mert a körülményei folytán a Józsefbe, illetve Józsefnél jelen levő kisebbségi, alacsonyrendűségi érzést a végtelenségig fokozza.” (Szántó, 221.)

⁷ Szabad, 19.

bad asszociációs módszer segítségével kísérelje meg föltámasztani – pontosabban megszólaltatni – a súlyos sérelmeit csak a maga bárdolatlan nyelvéen kifejezni képes, sokat szenvedett, egykori kisgyermeket.

A szabad asszociáció technikáját – a Rapaporthoz írt levelek tanúsága szerint – még 1934-ben sajátította el, minden bizonnyal Ferenczi tanítványának, Hermann Imrének *A pszichoanalízis mint módszer* című könyve alapján, amely 1933-ban jelent meg először. Ferenczitől pedig azt is tudhatta: minél szabadabb a képzettársítás, annál naivabbak – mondhatni, gyerekesebbek a betegek kijelentései és egyéb megnyilvánulásai.⁸ S önmaga előtt nem szégyellte kimondani mindazt, ami a társadalmi közmegegyezést betartó kultúremlernek tiltva volt, s amiért gyerekkorában is büntetés járt.

Mivel költészet és pszichoanalízis egyaránt a nyelv által működik, magától értetődik, hogy a hagyományos terápiás módszert tökéletesíteni vágyó páciens lírai eszközökkel hajtotta végre ön-élveboncolását. Kivonult a jelenből, megteremtve a maga külön bejáratú világát, mely régtől fogva ismerős volt számára, s ahol egészen más nyelven beszélnek, mint környezetében. Elkülönülési törekvése során ezúttal nem különbözni vágyott kortársaitól – mint a testvéreivel közös gyermekkori elhagyatottságban, amely megszülte a magányos kirekesztettek titkos püngrüc-nyelvét –, hanem egyénisége forrását, jelleme eredetét kereste, amelyhez a közös anyanyelv egy speciális rétege, az utcakölykök között elsajátított durva-primitív nyelvezet közvetítésével juthatott el.

Az emlékezés motorját ezúttal a jelen és a múlt sérelmeit felhánytorogató, módszeresen gerjesztett agresszív indulatok hajtották. A belső monológyszerű képzetfolyamát papírra vető költő végső soron ugyanazt a módszert követte, mint a négy szemközti zajló kezeléseken, a díványon fekve, amikor Gyömrői Edit ösztönzésére és közbevetett kérdéseire válaszolva, válogatás nélkül mindent kimondott, ami az eszébe jutott. Az analitikusnő később gyakran idézte költőpáciense szabad asszociációs módszerét: „fogom a szót, földobom a levegőbe, ott szétszakad, a betűk le- esnek, és mikor megfogom, egy másik szó lett belőlük.”⁹

A *Szabad-ötletek jegyzéke* ugyanezzel a szóbüvési módszerrel íródott, a költő szándéka szerint automatikusan, a benne működő gondo-

⁸ *Lelki*, 414.

⁹ *Bókay-Jádi-Stark*: 145.

latrendőrség éberségét a lehetőség szerint kijátszva – de mivel ötleteit írásban rögzítette, maga is tisztában lehetett azzal, amit Szőke György úgy fogalmazott meg, hogy a szabad asszociációk „igen viszonylagosan »szabadok«: ha kimondunk, de még inkább ha leírunk valamit, óhatatlanul érvényesül a tudat egyfajta kontrollja”.¹⁰

Miért döntött mégis az írásos ötletbeszámoló mellett? Mert az analitikus órák idején elhangzó, nyomtalanul „elszálló” szavak helyett ezúttal rögzített, általa is ellenőrizhető s utólag gondosan elemezhető, személyiségtüköröző szöveges nyersanyagot kívánt előállítani önmagából. Rá akart látni sorsára, élete szubjektív olvasata alapján – analitikusának pedig, akinek addigra már ország-világ előtt megvallotta, hogy „gyermekké tette”, s akit egyszerre gyűlölt és imádott, ezúttal az értelmező szerepét szánta. Nélküle próbálta regenerálni sérült identitását – melyet Szántó Judit az élettársi kapcsolatban oly hathatósan rongált férje „kölyök” voltát hangsúlyozva –, de elsősorban Gyömrőinek kívánta fölépíteni felnőtt önmagát, saját – bizarrnak tűnő – módszerével. A gyerek és a felnőtt közötti, bizonytalan identitású „nagykorúból” végre valahára férfivá akart válni.¹¹

Egyetértek Garai Lászlóval, aki szerint az apai hatalmat és „az omnipotenciát alkotó paradox világot” jelképező kommunista pártból való kiválása óta megrendült társadalmi önazonosság-tudatú költőben „a Gyömrői Edit iránti szenvedély az impotenciát gerjesztő paradoxon világát” tudatosította.¹² Az impotenciától – amely konkrétan és átvitt értelemben is kínozza – a gyermeki mindenhatóságot felidéző, eredendően játékos módszerrel: szó- és szerepjátékkal próbált szabadulni. Az Ödipusz-helyzet megidézésével, az apja helyébe lépő fiú képében igyekezett megalkotni önmagából – aki az ős sejtig azonos minden őseivel, tehát apja és anyja génjeit biológiailag is magában hordozza – azt a vonzó, függésre nem kényszerítő férfiidentitás-modellt, illetve apafigurát, amellyel azonosulva megszűnhetnek kiszolgáltatottságból fakadó konfliktusai. Az eredetileg terápiás mintának szánt önmegismerési aktusból így lett menet közben *mágikus önteremtési rítus*, miközben a tudattalanjából előhívott, régóta nem használt nyelvi panelek, verbális emléknymok jelzőtáblái mentén fölfedező útra indult az idő labirintusába.

¹⁰ *Miért fáj*, 17.

¹¹ Lásd Bókay Antal: Ferenczi Sándor (1873–1933). *Janus*, 1991./VIII/2. 19.

¹² Lásd *Garai*, 180.

Sérelmei, fájdalmai, megaláztatásai térképét követve hatolt be személyes múltjába, s újra felidézett negatív élményei alapján azonosította személyisége korábbi, a traumák során lehasadt én-változatait. Ferenczi szerint ugyanis „a sok nemcsak emocionálisan, hanem intellektuálisan is képes a személyiség egy részét hirtelen megérlelni. [...] Ahogyan szaporodnak a felnövekvő ember életében a megrázkódtatások, úgy nő a száma és a változatosága a lehasadásoknak, és csakhamar nagyon nehézé válik, hogy a töredékek között, melyek mind külön személyiségekként viselkednek, egymást azonban nem ismerik el, a kapcsolat zavar nélkül fennmaradjon. Végül is olyan állapot jöhet létre, amelyet, a *fragmentálódás* képét folytatva, nyugodtan nevezhetünk *atomizálódásnak*; ahhoz pedig igen sok optimizmus kell, hogy eme állapottal szemben el ne veszítsük a kedvünket; én mégis remélem, hogy még itt is meg fogjuk találni majd az utakat az összefüggéshez.”¹³

József Attila is sorsa rejtőzködő törvényei után kutatott. Szisztematikusan lebontotta, szinte atomjaira szedte legrégebbi emlékeit, személyisége alkotórészeit, majd költőként ezek egységbe rendezésével igyekezett újra felépíteni önmagát – mint azt Tverdota György oly meggyőzően bizonyította a *Szabad-ötletek* és *A Dunánál* című vers kapcsolatát elemezve.¹⁴

* * *

Építő szándékú rombolásra, ha úgy tetszik, lírai előkészítő munkára vállalkozott tehát a gyermeki énjébe visszahelyezkedő, önmagára kíváncsi páciens, amikor személyiségének azokat a mélyrétegeit kívánta szóra bírni, amelyeket az anyahelyettesi szerepet betöltő Gyömrői Edit előtt – a belénevelt szégyenérzet gátlása miatt – nem volt képes kifejezni. Erre utalnak a *Szabad-ötletek* hangvételére emlékeztető korábbi szövegváltozatok, melyek a terápiás „nyelvzavar” kiküszöbölésére tett költői törekvés különböző fázisait rögzítik, s a mintakönyvi följegyzések közvetlen előzményeinek tekinthetők.

Gyömrői Edit megőrizte József Attila *Estefelé jár...* kezdetű, keltezetlen álomleírását, a május 14-re dátumozott *Átmentem a Párisiba...* kez-

¹³ *Nyelvzavar*, 224. (Kiemelések az eredetiben)

¹⁴ Lásd Tverdota György: „A múltat be kell vallani”. In „*A Dunánál*”. *Tanulmányok József Attiláról*. Szerkesztette: Tasi József. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp. 1995. 21–28.

detű, önanalitikus följegyzését és a *Pszichoanalízis* című komédiatörredékét; a *Sárgahajúak szövetsége* kezdetű asszociációfüzér pedig Bak doktor hagyatékából került elő.

Árulkodó nyelvi sajátossága az analitikusnőnek írt, őt közvetlenül megszólító, vallomásos írásoknak, hogy a költő ezekben a szövegeiben magától értetődően alkalmazkodott olvasója feltételezett és tapasztalt kulturális elvárásaihoz. Az álomleírásban például a szorongást feloldó káromkodást rövidítve, a blaszfémikus kifejezést pedig csak kezdőbetűjével jelezve írta le – de elképzelhető, hogy az istenkáromlásért kamaszkorában elítélt költő a hétköznapi nyelvhasználatban – legalábbis írásos formában – nem szívesen használta a közkeletű istengyalázó kifejezéseket. (Erre vall például, hogy a trágárságoktól sem mentes *Sárgahajúak szövetsége* kezdetű ötletzuhag lezárásaként csak kezdőbetűkkel jelzett formában eresztett meg egy elkeseredett átkozódást.) Annál inkább szembeszökő, hogy a *Szabad-ötletek jegyzékében* szinte kéjjel káromolja majd az Úristent, szándékosan kisbetűvel írva, mintegy hatástalanítva-lefokozva a szakrális tabut.

A Gyömrőihez írott levél formáját öltő, *Átmentem a Párisiba...* kezdetű írásos önvallomásban egy trágár elszólása kapcsán bevallotta a címzettnek – az anyját megtestesítő analitikusnőnek –, hogy „ilyenekkel a mama előtt mukkanni sem mertem volna”, s azt is hozzáfűzte: „én azon voltam, hogy a mamát távol tartsam az ilyen gondolatoktól”.¹⁵ A földidézett emlék szerint a szexuálisan korán érett és a ferencvárosi utcagyerekek nyelvét hamar elsajátító fiú szemérmes édesanyjával szemben képmutatásra kényszerült: „ő kíméletből elhallgatta előttem az élet bizonyos oldalait, nemi élet stb. – én ugyancsak s talán ugyanazokról a dolgokról kíméletből, szeretetből hallgattam előtte – azt hittem, ő mindezekről nem tud s ő azt hitte, hogy én nem tudok”.¹⁶

Talán ez a visszamenőleges tapasztalat érlelte meg a költőben azt a felismerést, hogy a felnőttként annyira áhított otthonérzést, kölcsönös bizalmat és egyetértést csak a régi, szimbiózisszerű anya–gyermek kapcsolat újraélésével, azaz a Ferenczi által kikísérletezett és szorgalmazott kölcsönös analízis során lehetne előidézni. A *Szabad-ötletekben* erre is utalt: „Gyömrői nem usza meg ezt az analízist / nekem nincs semmire bi-

¹⁵ In *Miért fáj*, 389.

¹⁶ I. m. 390.

zonyítékom / meg kellene fordítani a viszonyt, ami köztünk van, hogy én is beléje lássak / hogy lehet, hogy ő boldog”¹⁷

(Közbevetőleg jegyzem meg: lehetséges, hogy Gyömrői hajlott erre, hiszen a költő magánjellegű ismeretekkel is rendelkezett terapeutájáról, ami egy klasszikus orvos–beteg kapcsolatban nem magától értetődő. Beney Zsuzsa is úgy véli: valószínűtlen, hogy „Gyömrői Edit képes lett volna tökéletesen elzárkózni e szerelem mindent elsöprő szélvihara előtt. Nyilvánvaló, hogy pszichológiai, analitikus szempontból szakszerűbben értelmezte az érzelmet, és úgy reagált rá, ahogyan mestersége szabályai azt előírták. Amellett feltehető, hogy betegének érzelmei [...] benne magában nem találtak viszonzásra. Azt azonban lehetetlennek tartom, hogy ha talán az érzelem hőfoka nem is, a zsenialitásnak és örületnek e tragikus lobogása érintetlenül hagyta volna – még akkor is, ha ezt talán saját magának sem vallotta be. Valamiképpen tehát, öntudatlan gesztusaival bizonyosan reagált e hívásra, s ez a reakció, lett légyen a retteneté vagy az elfojtott vonzalomé, bizonyosan befolyásolta a költőt.”)¹⁸

Érthető, hogy az őszinte kitárulkozási vágyában korlátozott páciens Gyömrőihez írt, imént idézett levele befejezetlen maradt. Írás közben ugyanis heves fejfájás tört rá, s éppen akkor vált elviselhetetlenné a migrénje – s lett szadisztikusan agresszívvá a hangja, majd hagyta abba kisvártatva az öngyötrő emlékidézést –, amikor az anyagcserével kapcsolatos infantilis fantáziálásait s azok ambivalenciáit tudatosította magában.¹⁹ Az sem lehet véletlen, hogy József Attila *Pszichoanalízis* című, eredetileg tragikomédiának szánt, háromszereplős pszichodráma-kísérletét – melyben analitikusnőjének gyermeki (azaz hülye) és felnőtt (értelmes, azaz élelmes) lényét külön szereplőként idézte meg – szintén akkor hagyta váratlanul abba, amikor ugyanehhez a kényes témához ért: „én nem mertem volna koitálni anyámmal, akkor sem, ha ő kért vol-

¹⁷ Szabad, 39.

¹⁸ Beney, 253.

¹⁹ Mint írja: „ha Maga nem volna olyan jó, akkor borzasztó gyönyörűség lenne szétépíteni, fölnyársalni, megtaposni, szétverni az arcát, kiszúrni a szemét, az öléből fölfelé két kézzel kettészakítani, mint ahogy egy dohányzacskót (Vö. gyermeki kíváncsiságtól indítva felboncolni a játék mackót vagy a babát: mi van benne? – V. A.), vagy ridikült, cekkert kinyitnak – a csirke belei, szar, én félttem, ill. szégyelltem magam a klozeton, mert elképzelttem, mi van a beleimben – bűdös disznó...” (*Miért fáj*, 391.)

na. Hiszen ha nem szégyelltem volna pl. becsinálni! stb.”²⁰ – s itt megszakadt a kézirat. Föltehetően azért, mert az analitikusnő „pénzéhységét” kifigurázó, ironikus hangvételű dialógussor végén a pszichoanalitikus szakzsargonba keveredő, trágár nyelvi elem spontán fölbukkanása magát a költőt is meglepte és elnémította.

Am talán éppen ez a váratlan nyelvkeveredés – „nyelvrekedés” – adta az ötletet, hogy a költő immár tudatosan kísérelje meg totálisan föl szabadítani emlékezetét, s a civilizált érintkezés során ránk kényszerített kulturális elfojtások előtti, természetes nyelvi közegében ábrázolja a tudattalanból föltoluló emlékfoszlányait.

A *Sárgahajúak szövetsége* kezdetű asszociációsor, mely Szőke György kifejezése szerint „két szólamban”, gyerek- és felnőtthangon csendül fel,²¹ a Szabad-ötletek ujjgyakorlatának tekinthető. Ez még csak vázlat, egy hirtelen ötlet első kipróbálása, a május 22–24. között írt „mintaanalízishez” képest, de szinte bizonyosra vehető, hogy ennek újraolvasásakor határozta el: laikus páciens létére gyakorlati mesterkurzust tart a felnőttek gyermekanalíziséről legfeljebb elméleti ismeretekkel rendelkező laikus analitikusának.

* * *

Amikor 1936. május 22-én, pénteken, 12 óra előtt 8 perccel, szokott alkotóműhelyében, a Japán kávéházban, „*Gyömrői és komplett reggeli után*” – analitikusával mintegy torkig jóllakva, s az ellene irányuló, kikívánczó gyűlölködő indulatait nem fékezve – nekilátott, hogy öngerjesztéses képzettársításával akkurátusan teleírja a még üres mintakönyvet, azzal a szándékkal kezdte hallgatni és lejegyezni a lelke mélyéből „énszavával” hozott „híreket”, hogy a füzetet Gyömrőinek mutatja meg. Csak később bizonytalanodott el, amikor szembesült a gyermekkori szellemidézés során feltámadt „romlott kölykökkel”, s túlságosan durvának találta a leírtakat.

Nem lehet véletlen, hogy Gyömrői helyett ekkor már dr. Eisler Mihály Józsefnek kívánta megmutatni följegyzéseit. Eisler ugyanis föltehetően a legrégebbi pszichoanalitikus ismerőse volt: ő kezelte 1929-ben

²⁰ I. m. 397.

²¹ I. m. 411.

neuraszténia gravissal József Attilát, amikor az ifjú költő belebetegedett a Vágó Mártával való szakításba. Ráadásul Eisler, a MABI orvosaként, a szerelem tudományos vizsgálatát fontosnak tartó Ferenczi Sándor kollégája és híve volt.²² Erről a doktor is megemlékezett 1933 nyarán, a Ferenczi halála alkalmából kiadott emlékkönyvben: „Közel másfél évtizeddel ezelőtt a Munkásbiztosító Pénztár, most Országos Társadalombiztosító Intézet idegrendelésén együtt dolgoztam Ferenczi Sándor dr. -al és ott tanultam meg először tőle, milyen fontos szerepe van a beteg kikérdezésénél és az anamnézia fölvételénél a pszichoanalitikai szempont alkalmazásának. Azóta szakadatlanul használom ezt a módszert pénztári betegeknél, nemcsak tájékozódás, hanem gyógybehátás céljából is. Az eredmények ezen a téren, bár lényeges megszorításokkal dolgozom, nem állnak mögötte ama eredményeknek, amelyeket a magángyakorlat hozott.”²³

Mindebből arra is következtethetünk, hogy Eisler doktor már 1929-ben pszichoanalitikus szempontból kérdezte ki a szerelmi bánatába belebetegedett – és a Vágó család körében a gyermekkori kitaszítottság élményét újraélt – fiatal költőt. Erre utalnak a *Szabad-ötletek jegyzékének* az orvosra vonatkozó sorai is: „mindig az jár a fejemben, hogy „koi-tusz az anyával” / Eisler ezt el tudta képzelni.”²⁴ Mindazonáltal biztosra vehető, hogy az 1929-es terápia óta is kapcsolatban álltak egymással: Szántó Judit például Eisleréktől való elköltözésükről tett említést visszaemlékezésében.²⁵ Judit Ferenczivel kapcsolatosan is jól értesültnek bizonyult, amint az a *Szabad-ötletek jegyzékében* is tükröződik: „Ferenczy egy nőnek – Judit szerint – mikor az hetykén mondta: én frigid vagyok, azt válaszolta: maga tényleg frigid.”²⁶

Csak első pillantásra meglepő, hogy József Attila – aki ezúttal nem betegként, hanem *konzultánsként* szorult volna Eisler szakvéleményére – nem előző terapeutájának, dr. Rapaport Samunak, hanem régebbi orvosának – egyúttal Ferenczi egykori munkatársának – kívánta megmu-

²² Lásd Ferenczi Sándor: A szerelem a tudományban. *Gyógyászat*, 1901. Újraközlve: Ferenczi Sándor: *Lélekgyógyászat*. Válogatta: Gulyás Katalin. Kossuth Kiadó, Bp. 1991.

²³ *Lélek*, 90.

²⁴ *Szabad*, 25.

²⁵ *Szántó*, 112.

²⁶ *Szabad*, 34.

tatni írásművét. Rapaporttól ugyanis nem várhatta el, hogy elfogulatlanul, az összefüggésekről mit sem sejtve mondjon véleményt a verbális ötletek egymásutánjából kirajzolódó sorsképletről, hiszen a stekelista „Rapa” – úgy is mint jó szándékú, de távolságtartó pótapa, úgy is mint a költő aktív bevezetője a pszichoanalitikus irodalomba, no meg sikertelen terapeutája – fontos szerepet töltött be József Attila életében. Olyannyira, hogy Stoll Béla szerint ő volt a *Szabad-ötletek jegyzékének* egyik korai inspirálója is, hiszen „írásos anyagokkal is foglalkozott az analízis során, pl. álomleírásokkal. 1934. május 11-i levelében írja a költő Rapaportnak: „Megpróbálok magának ezután így írni, és szabadon asszociálni. Ezentúl tehát ha írok, nem törekszem arra, hogy logikus összefüggésben beszéljek.”²⁷ Lengyel András is a *Szabad-ötletek* egyik ihletőjének tartja Rapaportot, aki 1931-ben József Attilával stilizáltatta a pszichoszomatikus gyomorbetegségekről írt könyvét, majd (éppen 1936 tavaszán) az *Alvás, aluszékonyosság, álmatlanság* című biológiai és pszichoanalitikai tanulmányát, mely Lengyel András szerint „kínálkozó önmegértési minta” lehetett a költőnek.²⁸ Mindenesetre első analitikusa alakját is megörökítette följegyzéseiben: „*a Rapaportnál is »odavett szegény gyerek« voltam*” – írta róla, illetve önmagáról.²⁹

Most azonban friss szemű szaktekintély véleményére lett volna szüksége – s tán különösképpen olyanéra, aki fölismeri a *Szabad-ötletek jegyzékében* Ferenczi rejtett ihletését. Mégis, szinte a gondolat megszületésével egy időben elejtette erre vonatkozó ötletét: „*ezt a könyvet Eislernek fogom megmutatni / Eisler azt fogja hinni, hogy éppen az ő segítségére szorulok / lám, most már nem mutathatom meg neki.*”³⁰

Vajon észrevette volna-e bárki akkor, 1936 májusában Ferenczi tanításainak hatását József Attila pszichoanalitikus írásaiban? Nagy valószínűséggel igen, hiszen akkoriban bármelyik könyvesboltban meg lehetett kapni a pszichoanalitikus szakirodalom alapműveit. A névvarázsban és a szómágiában hívő költő számára *nyelvi kihívást* is jelenthetett Ferenczi trágár szavakról írt tanulmánya, mely a szexualitás lappangási korszakának lélektanához kínált magyarázatot. „A trágár szóban sajátos erő lakozik, mely a hallgatót mintegy arra kényszeríti, hogy a vele

²⁷ *Szabad*, 58.

²⁸ Lásd *Lengyel*, 162–193.

²⁹ *Szabad*, 26.

³⁰ I. m. 40.

megnevezett tárgyat, a nemi szervet vagy funkciókat *kézzelfogható valóságban* képzelje el.”³¹ – írta az orvos –, a költő pedig, mint kísérleti alany és tárgy, elvégezte a nyelvi laboratóriumi-lélektani vizsgálatot, s a hatásról is beszámolt önmagának: „*érdekes, én a cselekvésbeli motorikus levezetést tudtam belé e szavakba s azért nem használtam őket, mert szavakkal nem elégülhet ki az ember s azért nem elégítettek ki a cselekvések, mert szavak nélkül sem elégülhet ki az ember / ennek csak az lehet az eredete, hogy e szavak miatt megverték – ez tehát a verő számára motorikus kielégülés volt.*”³²

Nem véletlenül kerül oly gyakran egymás mellé a verő és a vert, a bűnös és a vétlen áldozat József Attila ekkortájt írt műveiben. A *Szabad-ötletekben* tükröződő mozgalmas és brutális gyermekkor – az öcsödi megaláztatásoktól a ferencvárosi verésekig – csak azért támadhatott föl ilyen intenzitással, mert a költő rávetítette jelenkori agresszióit a múlt-ra, amikor a felnőttek kénye-kedvének kiszolgáltatott, tehetetlen áldozatként kapta a pofonokat. (S talán az sem egészen véletlen, hogy magam is ilyesféle asszociációt „olvastam bele” a most elemzett szöveg címébe, amikor gépeléshiba nyomán „szabad ütlegek jegyzékéről” akartam számot adni...)

Ferenczi esetmegfigyeléseken alapuló teóriája szerint a gyerek és a felnőtt közti nyelvzavar feloldásának lehetősége a traumát elszenvedő gyerek ösztönös reakciójában rejlik, aki azonosul támadójával, s átveszi az agresszor késztetéseit. Az egymásra ható, egymást alakító identitások ilyenformán sajátos tükörrendszert alkotnak: az áttétel-viszontáttétel következtében az egymásnak őszintén feltárulkozó személyiségek egymásban magukra is ismerhetnek. „*Hiába fűrösztöd önmagadban, csak másban moshatod meg arcodat*”³³ – fogalmazta meg emocionális felismerése alapján a törvényt már évekkal azelőtt a fiatal költő, aki immár tudományos vértzetben is éppoly sebezhetőnek érezte magát, mint korábban.

A *Szabad-ötletek jegyzéke* olvasójának vissza-visszatérő tapasztalata, milyen óriási erőfeszítésébe került József Attilának végigvinni vállalko-

³¹ Ferenczi, 99. Újraközölve, In: Erős Ferenc (szerk.): *Ferenczi Sándor. Új Mandátum*, Bp., 2000., 133. (Kiemelés az eredetiben)

³² *Szabad*, 41.

³³ *Nem én kiáltok* (1924)

zását, hogy teleírja a füzetet. A szülés–születés iszonyatos fájdalmát idéző panaszos kitörések – „*olyan ez mint a munka / penzum / sose lesz vége / hagymaszedés / sose lesz vége / örök munka [...] követ hordani / sose lesz vége / sose lesz vége / sose lesz vége / sose lesz vége*”³⁴ – arra utalnak, hogy legalább olyan kinnal járt számára levetközni a szocializáció során magáévá tett tulajdonságokat és képességeket – mindenekelőtt a szalonképes viselkedést és a csiszolt stílust –, mint amikor fájdalmas ösztönkorlátozással elsajátította azokat. Az egykori kín – a tanulás – ugyanis időközben a legfőbb örömforrásává változott: „*iskolába akarok járni / vissza akarok menni*” – árulta el jelenkori vágytörekvéseit.³⁵

A nagy kísérlethez, hogy megváltoztassa kialakult pszichés struktúráját, ugyanazon a nyelvi-személyiségfejlődési útvonalon kellett végigmennie, mint gyermekkorában, de ezúttal visszafelé, és ez a retrospektív lelki sztriptíz – mint egy újra-beavatási szertartás a civilizált örömmel korlátozott felnőtt létből a gyermeki szabadság birodalmába – gyötrelmes, kimerítő munkának bizonyult számára. Csak mazochista öngresszióval, önmaga folyamatos megerőszakolásával volt képes lebontani és elhárítani személyiségéből a társadalmi beidegződések révén beléépült akadályokat: a gátlásokat. Talán nem szánta volna el magát az ön-élveboncoláshoz hasonlatos, gyötrelmes nyelvi időutazásra, ha nem remél tőle olyan végeredményt, amely kárpótolhatja szenvedéseiért.

* * *

Egy héttel szabad ötletei följegyzése előtt, a *Szép Szó* 1936 májusi számában jelent meg – a 80 éves Freud születésnapjára – Ferenczi Sándor hagyatékából *A jellem pszichoanalízise* című előadás szövege.³⁶ Bizonyosnak látszik, hogy az itt olvasottak erősen hatottak a költőre, amikor a „két ülésben” megvalósított, szellemidéző nyelvi szeánszon megkísérelte a Ferenczitől tanult énhasadás jelenségének ismeretében – apja, anyja és az „Ödipusz-helyzet” képzeletbeli újraidézésével – pszicho-

³⁴ Szabad, 16.

³⁵ I. m. 18.

³⁶ Ebből az alkalomból közölte még a lap Ignótus Freud-köszöntőjét, József Attila *Amit szívedbe rejtessz és Egy pszichoanalitikus nőhöz* című versét, valamint Róheim Géza egy tanulmányát.

drámaszerűen megteremteni magából egykori lényét: a körülményeinek kiszolgáltatott, vétlen-áldozat kisgyermeket, egyszersmind a múltat jóvátévő felnőtt énváltozatát, a nemzőképes férfit: az apát, akivé valójában sohasem lehetett.

„A kislány eleinte küzd (...), meg akarja semmisíteni az apai hatalmat, főképpen azért, hogy a maga számára szerezzék meg az anya gyengédségét és nyájasságát. Amikor azonban belátja, hogy a nyílt küzdelemben ő húzza a rövidebbet, az apa hatalmas alakját önmagába vetíti; olyan szigorú lesz önmagához, mint amilyen annak előtte az apja volt, most már nem azért, mert fél az apjától, hanem mert személyiségének egyik fele örömet leli abban, hogy a másik féllel szemben az apai előjogokat gyakorolja. Az az időszak, amelyben ez az azonosítás létrejön, az úgynevezett lappangási időszak, amely az Ödipusz-lázadás leverésétől a teljes nemi és szociális érettségig terjed, tehát körülbelül 5. és 10. év közötti kor. Ez tehát az a kor, amikor a magába vetítések összegződéséből és egybeszövődéséből kialakul azt, amit Freud *fölöttes-énnek* nevez.”³⁷

Ferenczi e posztumusz publikációjának hatását egy szó szerinti, idézőjelbe tett átvétel formájában is fölfedeztjük József Attila szabad ötleteiben:

*azt hittem, a Jolán maga mellé hív az ágyba
„az Ödipusz lázadás első leveretése” után
második leveretése után
harmadik ‘ ’ ‘ ’³⁸*

Mivel Ferenczi szerint jellemünk éppen e „lappangási időszakban vagy még korábban keletkezik a külvilágra való visszahatásképpen”,³⁹ felnőttkori magatartászavaraink forrását is itt kell keresni. Mint a *Szabad-ötleteket* bevezető „Foglalatból” kiderül: a költő számára az okozta ekkor a legnagyobb sérelmet, hogy Gyömrői Edit szemében ő mással is helyettesíthető, hiszen az analitikusnő csak pénzért, nem pedig önmagáért foglalkozott vele. S mivel a szeretetet ígérő hazug nőknek számára a Mama volt az ősmodellje – aki nemcsak apjával „csalta meg” fiát, hanem az öcsödi számkivetettség idején nevelőanyával helyettesítet-

³⁷ *Jellem*, 198.

³⁸ *Szabad*, 34.

³⁹ *Jellem*, 200.

te magát, majd a halál oldalán kinyújtózva végképp cserbenhagyta –, a Gyömrőivel való leszámoláshoz anyja ellentmondásos érzelmeket kiváltó emlékével is elfogulatlanul szembe kívánt nézni.

Meg kellett hát erősítenie éntudatát: apjához hasonlóvá akart válni, akit irigylésre méltóan nem kötött gúzsba a szeretetvágy, s képes volt faképnél hagyni annak idején rászoruló családját. Ha ő is ilyen szívtelen, szeretetre méltatlan lenne, megszabadulna a megalázó érzelmi függéstől – diktálhatták ösztönei. De éppen a szeretetről nem volt képes lemondani: „*a bajok lerakódnak az emberben, mint a csontokban a mész / 13 éves korom óta csak álörömeim voltak / csak azért »örültem«, hogy ne hőköljenek vissza tőlem az emberek [...] ha azt akarom, hogy szeressenek, mindezt el kell titkolnom / de akkor már nem szeretnek, mert tudom, hogy azt szeretik, akinek mutatom magamat és nem engemet*”⁴⁰ – panaszkolta önmagának, föltehetően a Mama halálos betegségének tudatosításához kötve a valódi örömeiket kínáló gyermekkor végét tizenhárom éves korában.

Ezért is fontossá válhatott számára, hogy „fölkeresse ifjúságát”, meghozza az „Ödipusz-lázadás leveretéseit” előtti időkgig visszamenőleg. A nagy érzelmi hajtóerejű trágár szavak, melyek a felettes én ellenállását segítettek lebírni, egyszersmind egy különös, verbális jellegű önteremtési szertartás kellékei voltak, melynek során a kisiskoláskor előtti fejlettségi szintjére visszamerészkedett költő – az anyagot átszellemítő mágikus erejű nyelv segítségével – játékos rítus keretében lelkifurdalás nélkül „megölte” rég eltűnt apját – „*mit szeretnék az apámon – él*”,⁴¹ hiszen csupán elhagyott „özvegye” számára halt meg –, majd betöltötte hült helyét holt anyja oldalán: „*özv József Áronné / özv József Attila*”.⁴²

Az erős szexuális töltésű szavakban, kiszólásokban, a perverziókban és incesztuózus emlékképekben tobzódó szövegben másképp is tetten érhető az Ödipusz-lázadás imitációja. A gyermeki gondolkodás szerint mágikus erejűnek vélt megnevezések révén tett értékűvé lettek a kimondott-leírt szavak, melyekkel József Attila virtuálisan előidézte és pszichoanalitikus értelemben végigélte az Ödipusz-tragédiát: szexuálisan is betöltve hiányzó apja helyét anyja mellett, szimbolikusan felnőtt-

⁴⁰ Szabad, 30.

⁴¹ I. m. 27.

⁴² I. m. 15.

té avatva magát. Mindazonáltal az anyja iránti ambivalens érzelmek sajátosan átszínezték a kimondás révén megidézett férfivá avatási aktus képeit. A halott anya emlékét a kegyelet és az illendőség kettős tabuja védte, ám a költő infantilis képzelgéseinek ez a körülmény nem szabott határt, hiszen a tudat kontrollját szánt szándékkal kiiktatta a spontán emlékezési folyamatból.

Noha látszatra a véletlen szabta meg az egymáshoz főleg formai hasonlóság alapján kapcsolódó szavak, mondókák, képek, reflexiók egymásutánját, a fantáziaműködés irányát és jellegét mégis akaratlagosnak tekinthetjük. A nyelvi rítus végrehajtója nemcsak megnevezte, hanem a nyelvi fölidézéssel megjelenítette s egyúttal „helyzetbe hozta”, aktivizálta a szexussal kapcsolatos testrészeket, saját maga és más nők – köztük anyja – vonatkozásában. A gyermeki észjárás szerint föltehetőleg egyenértékűnek bizonyult a nemzéshez szükséges férfitátéria gyakori emlegetése a valóságos szexuális aktus végrehajtásával, a megtermékenyítéssel, vagyis az apai funkciók ellátásával. Ilyenformán a költő nemcsak kisgyerekkori önmagát, hanem a nemi identifikációjához oly nélkülözhetetlen férfiminta mását: a nemzőképes apát is megteremtette önmagából, fantáziája segítségével.

* * *

A kettős szellemidézésre azért volt szüksége, hogy a *Pszichoanalízis* című drámatörredékében két, egymástól gyökeresen különböző Gyömrői Editen – akihez mint potenciális anyához és szeretőhöz egyaránt vonzódott – meg tudjon osztozni önmagával. Pár hónappal később – 1936. októbere 28-án kelt – levelében pontosan részletezte az analitikusnőnek, hogyan képzei a szereposztást: „*Maga olyan énnem, mint anya és leánya – nagyon szeretem a leányt és az anya megtagadja tőlem. Most majd fölkeresem apámat magamban, hogy ő beszéljen az anyá-Edittel, ő koitáljon vele és az Edit, az igazi, aki valóságosan született, nem »pszichésen«, s akihez az anyja – én azt hiszem, – nagyon szigorú, nagyon nem engedi szabadon, akinek a jövőjéért nagyon aggódik az anyja s ezért oly »gondos« vele szemben, hogy nem hagyja szeretnie az apátlannak, tehát gyámoltalannak vélt Attilát – az enyém legyen. Az anya az apámé, maga az enyém.*”⁴³

⁴³ JAVL, 338.

A levél folytatásából azonban kiderül, hogy a mágikus önteremtési rítus végső soron felemás végeredménnyel járt: „*Én tulajdonképpen minden férfi, minden általam szeretett férfi szerelmét közvetítem az anya-Editnek; a másik Editnek nem, hiszen ő személytelenül kívántatik és szerettetik Attila által. Az anya-Edit, a Gyömrői, hogy csak a másikat nevezzük Editnek, éppen ezt kifogásolta, nem értette meg, vagy nem akarta megérteni, hogy az igazi szerelem két lény személytelen egyesülése. És így hagytak egészen magamra, apát a fiú-csecsemővel, akit én nem tudok táplálni, akit nem tudok megölni, hogy végképp elcsújtssam; a gyermek szenved és én nagyon boldogtalan vagyok.*”⁴⁴

Ez a vallomás szemléletesen utal József Attila férfivá válásának nehézségeire, az apahiány miatti sokféle imágó jelenlétére s azok – ellentmondásos, elbizonytalanító, gátlásokat ébresztő – hatására is. Ezért volt kénytelen nemi identitását több – kötelező érvényű és szabadon választott – apapótló férfiminta alapján felépíteni, s ezzel magyarázható énefejlődésének időbeli elhúzódása és bizonytalansága, aminthogy az ambivalens érzéseket kiváltó, zavarba ejtő emlékezetű anyja képét is „sok kedves nőből” próbálta később összeállítani.

A teremtés gesztusa tehát mindvégig jelen volt ön- és világszemléletében. „*Az ember termelés is, nemcsak természet, valósító is, nemcsak való* – írta ugyanebben a levelében Gyömrői Editnek. *Maga, amikor gyógyít, éppúgy fantáziákat valósít meg, mint mikor én írok, s mint ahogy én szeretném magát a valóságban.*”⁴⁵ Kreatív fantáziaműködése révén nemcsak önmaga egykori én-változatait volt képes megkülönböztetni az újra felidézett múlt tükrében, hanem a nála idősebb asszony, Gyömrői Edit korábbi életkori alakzatait is – talán vele együtt nevelkedett nővéreinek köszönhetően, akiknek időről időre változó formát öltő fejlődési fázisairól konkrét, érzékletes emlékeket őrzött. E folyamatosan módosuló emlékképek segíthették abban, hogy minden nőben föl tudja fedezni potenciális anyját, hűgát, lányát és szeretőjét – korhatár nélkül és egy személyben.

Gyömrői Edit egyébként – aki csak a hetvenes évek elején, Vezér Erzsébet közvetítésével ismerhette meg egykori páciense akkor már több országban, rossz fordításokban, illegálisan terjesztett titkos naplóját –

⁴⁴ Uo. (Kiemelések tőlem – V. A.)

⁴⁵ I. m. 340–341.

így vélekedett a szövegről egyik levelében: „*az analysis könyvekből való ismerete és (az) analitikus teóriák és szakkifejezések használata nagyon hasznos módja az igazi érzések eltakarásának. Ami kijön az igazi érzésekből, az a meg nem oldott agresszió és a szeretetenség. – A pénzre való utalások csak azt mondják: nem professzionális segítséget akarok, hanem törődést, szeretetet. A pénz Hatvány Bertalantól jött, de pénz volt, amiért én érdeklődésemet eladtam és neki ez azért fáj, mert olyan éhes volt szeretetre és olyan dühös a világra. – Nehéz sokat mondani, mert ez az írás pszichológiai szempontból csak ezeket a dolgokat ismétli és azt tükrözi, hogy mi volt az ő elképzelése arról, hogy mi a »szabad asszociáció«.*”⁴⁶

* * *

Végezetül hadd essék még néhány szó a *Szabad-ötletek jegyzékének* egyik vélhető inspirálója, Ferenczi Sándor és József Attila kapcsolatáról.

Nem találtam arra adatot, hogy ismerték-e egymást személyesen vagy sem. Annyi bizonyos, hogy Ferenczi Sándor aláírása is ott szerepelt a statárium ellen tiltakozók listáján, melynek kivonatos névsorát a *Magyar Hírlap* 1932. július 28-i számában közölte⁴⁷ – de az ívet *nem* a halálbüntetés elleni röpiratot megfogalmazó József Attila íratta alá az orvossal.⁴⁸ Ferenczi ekkor már gyógyíthatatlan vészes vérszegénységben szenvedett, s noha naphegyi otthonában még praktizált és terápiás tapasztalatait is rögzítette *Klinikai naplójában*, betegsége miatt nemigen fogadott már új pácienseket. József Attila ekkoriban a stekelista Rapaport Samu betege volt és az individuálszichológus Kulcsár Istvánnal barátkozott.

Tudománytalan kérdésfölvetés lenne valószínűség-számítási alapon olyasmiről képzelegni: mi lett volna, ha József Attila – aki Bókay Antal véleménye⁴⁹ és saját benyomásom szerint is mentális alkatában oly igen hasonlított Ferenczihez – hozzá jár analízisre. Minden valószínűség szerint páratlan partnerkapcsolat alakult volna ki a pszichoanalitikus és a költő, a kommunista mozgalom két „eretnek” egyénisége között, akik az

⁴⁶ Gyömrői Edit levele Vezér Erzsébetnek, London, 1971. december 7. – Száz éve született Gyömrői Edit. (*Thalassa*, 1996/2. 180–181.)

⁴⁷ Lásd *Tasi*, 160.

⁴⁸ Lásd *Szabolcsi*, 165.

⁴⁹ Lásd Bókay Antal: Ferenczi Sándor (1873–1933) – *Janus*, 1991. VIII/2. 1–19.

apa–fiú viszonyt is anyai gyengédséggel tudták volna megidézni és feldolgozni.

Amit biztosan tudunk: 1933. május 24-én József Attila is ott volt – Nagy Lajos, Lázár Vilmos, Almásy Endre és mások társaságában – a Farkasréti temetőben a 60 éves korában elhunyt Ferenczi temetésén. Szinetár Ernő pszichoanalitikus orvos visszaemlékezése szerint a hipochondriára hajlamos költőt nagyon megviselte Ferenczi halála, s még hosszú időn át arról panaszkodott, hogy neki is leukémiája van, mint – hite szerint – az elhunytak volt.⁵⁰ Ez pedig arra utal, hogy József Attila emberileg is azonosult Ferenczivel, ezért fedezhette fel magán az idő előtt elvesztett, ideális pótapa betegség tüneteit.

Tudvalevőleg éppen ekkoriban, 1933 elején szakította meg a költő első pszichoanalitikus kezelését Rapaport doktor; s ekkortól kezdve mutatható ki – olykor szinte tételesen – József Attila verseiben és leveleiben Ferenczi eszméinek konkrét hatása. Kassai György számos, tőle származó gondolatot és motívumot azonosított *József Attila és a megkapaszkodás ösztöne* című tanulmányában, a költő freudomarxista törekvéseitől kezdve a „furfangos csecsemő” kifejezésig,⁵¹ Tverdota György pedig Ferenczi trágár szavakról írt tanulmányából kiindulva mutatott rá a *Szabad-ötletek jegyzéke* nyelvezetének terápiás és poétikai funkciójára.⁵² De a genitálelmélettől kezdve a gyerekekhez alkalmazkodó család motívumáig sok más Ferenczi-eszme is foglalkoztatta József Attilát már korábban is, például az 1934 kora nyarán Rapaporthoz írt leveleiben⁵³ – anélkül azonban, hogy ihletője nevét megemlítette volna.

Meglepőnek tűnik, hogy a költő hátramaradt könyvei között egyetlen Ferenczi-mű címe sem szerepelt, noha tudnivaló, hogy a pszichoanalitikus irodalom fontos része volt gyakran költöztetett házi könyvtárának. Erre vonatkozóan azonban van magyarázat: Harmat Pál szerint – aki Tasi József adataira hivatkozik – a költő élettársa, „Szántó Judit elfogultan kezelte a költő hagyatékát; a freudi tanok iránti ellenszenvének József Attila halála után ezek a könyvek is áldozatául estek”.⁵⁴

⁵⁰ Harmat, 183.

⁵¹ Lásd *Miért fáj*, 147–162.

⁵² Lásd i. m. 226.

⁵³ Lásd i. m. 357–386.

⁵⁴ Harmat, 267.

De miért nem hivatkozott a költő publikációiban, följegyzéseiben egyik leggyakrabban használt forrására, míg Freud nevét szinte minden kínálkozó alkalommal megemlítette? Az egyik lehetséges magyarázatot Hatvany Bertalan adta meg a *Szép Szó* 1938 februári, József Attila-emlékestjén. Mint elmondta: sokszor próbálta rávenni a költőt, hogy foglalkozzék az ázsiai kultúrával, a keleti bölcselettel. Tanúsága szerint „ő mindig húzódozott ettől. Talán attól félt, szembe kell fordulnia egyik mesterének, Freudnak rendszerével – azzal a rendszerrel, amelytől lelki gyógyulást, feloldást: *rendet* várt. Hiszen tudta, hogy Jung, az »eretnek« azóta halad Freudtól távolodó utakon, amióta megismerte Kelet tanait”⁵⁵

Lehetséges, hogy hasonló belátás motiválhatta a költőt Ferenczivel szemben is: alkati hasonlóságuk és azonos érdeklődési irányuk ellenére talán úgy érezte, hogy nem vállalhatja maradéktalanul magáénak a Freuddal szembekerülő tanítvány eszméit.

De egy másik magyarázat is kínálkozik. A halála után megbomlott elméjűnek kikiáltott Ferenczire egyszerűen nem volt ajánlatos hivatkozni. Az elmebetegség stigmájával posztumusz megbélyegzett – s ezzel hosszú évtizedekre szakmailag negligált – szabadgondolkodó tragikus utóélete baljós előjelnek tűnhetett a hasonló sorsra jutott József Attila számára. De az orvos műveiből áradó optimizmus és segíteni akarás ekkor még elegendő erőt adott hívének.

„Meggyőződésemmé vált, hogy míg a páciens eljár hozzánk, nem szabad föltagyni a reménnyel” – írta már-már fanatikus szakmai hittel Ferenczi a *Felnőttek „gyermekanalízisé”*-ben.⁵⁶

„*Kelj föl és járj!*”⁵⁷ – biztatta magát az apákra többé nem hagyatkozó költő, mielőtt teljesen megtelt volna a szabad ötleteit tartalmazó füzet. S mert „mérhetetlenül vágyakozott a szeretetre”, még nem hagyott föl a reménnyel.

⁵⁵ *Szép Szó, József Attila-emlékszáma, 1938.* Hasonmás kiadás. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1987. 48.

⁵⁶ *Lelki*, 413–414.

⁵⁷ *Szabad*, 47.

RÖVIDÍTÉSEK A JEGYZETEK BEN

- Beney – Beney Zsuzsa: A gondolat metaforái. Esszék József Attila költészetéről.* Argumentum Kiadó. Bp. 1999.
- Bókay-Jádi-Stark – Bókay Antal-Jádi Ferenc-Stark András: „Köztetek lettem én boldond...”* JAK Füzetek 3. Magvető Könyvkiadó. Bp. 1982.
- Ferenczi – Ferenczi Sándor: A trágár szavakról. Adalék a szexualitás lappangási korszakának lélektanához.* In *Lelki problémák a pszichoanalízis megvilágításában.* Bp. 1918.
- Garai – Garai László: „...Elvegyültem és kiváltam”. Társadalomlélektani esszé az identitásról.* Twins Kiadó, Bp. 1993.
- Harmat – Harmat Pál: Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története, 1908–1993.* Második, átdolgozott és bővített magyar nyelvű kiadás. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Bp. 1994.
- Ideges – Ferenczi Sándor: A férfiak homoszexualitása.* In *Ideges tünetek keletkezése és eltűnése és egyéb értekezések a pszichoanalízis köréből.* Bp. 1914.
- JAVL – József Attila válogatott levelezése.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Fehér Erzsébet. Akadémiai Kiadó. Új Magyar Múzeum. Bp. 1976.
- Jellem – Ferenczi Sándor: A jellem pszichoanalitikus gyógymódja.* *Szép Szó*, 1936. május
- Lelki – Ferenczi Sándor: Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében.* Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból. Összeállította, sajtó alá rendezte és az előszót írta: dr. Linczenyi Adorján. Magvető Könyvkiadó. Magyar Hírmondó. Bp. 1982.
- Lélek – Lélekelemzési tanulmányok. Dolgozatok a pszichoanalízis főbb kérdéseiről.* Írták: Sigmund Freud, Almásy Endre... Bp. 1933.
- Lengyel – Lengyel András: A modernitás antinómiái. József Attila-tanulmányok.* Tekintet Könyvek, Bp. 1996.
- Miért fáj – „Miért fáj ma is”. Az ismeretlen József Attila.* Balassi-Közgazdasági és Jogi Kiadó. Bp. 1992.
- Nyelvzavar – Ferenczi Sándor: Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között.* In *A pszichoanalízis modern irányzatai.* Szerkesztette: Buda Béla. Gondolat. Bp. 1971.
- Szabad – József Attila: Szabad-ötletek jegyzéke.* Közzéteszi: Stoll Béla. Atlantisz, Medvetánc. Veszedelmes viszonyok. Bp. 1990.
- Szabolcsi – Szabolcsi Miklós: Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937.* Akadémiai Kiadó. Irodalomtörténeti Könyvtár 41. Bp. 1998.
- Szántó – Szántó Judit: Napló és visszaemlékezés.* Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket készítette: Murányi Gábor. Második, javított és bővített kiadás. Argumentum Kiadó, Bp. 1997.
- Tasi – Tasi József: József Attila könyvtára és más tanulmányok.* Ecriture Kiadó, Bp. 1996.